

פרק ב'

מעוז של מסורת: החיים היהודים במונסטיר, 1863 – 1839

תירגם אבנר כהן

הנוסע האנגלי אדוורד ליר* שסייר במונסטיר אחרי שיקומה התרשם מאד מבניינה ורחובותיה ותיאר את השכונה היהודית כ"צוירת". הוא היה היחיד מבין הנוסעים שעברו בעיר באותה תקופה שהתייחס לשכונה היהודית, לכאורה, באופן חיובי. ברובע היהודי שנבנה בחלקה המישורי של העיר מתחת לשכונות המודרניות והמהודרות שמוקמו על הגבעות מעליה, לא היה זכר אפילו לאחד מהשיפורים שגרמו למבקרים האירופאים להלל ולשבח את העיר. המשקפים מהצד הבחינו במהרה בדלות של היהודים, אולם העושר המוזר ומהמעניין של החיים היהודיים-ספרדיים נותר נעלם מעיניהם ומהבנתם. בבתיהם הדלים והלא מרשימים המשיכו יהודי מונסטיר לשיר שירים על אירועים דמיוניים, שירים שהביאו אתם מספרד שממנה גורשו מאות שנים לפני כן.

"סיד, מדוע זה זמן כה רב לא ראינוך?
הבאת שלל עצום ואת סוסך השחור קשרת לעץ הזה."
"שבע ערים ושלושים וארבעה ארמונות כבשתי.
זכיתי באוהל מזהב, מחוזק במיתרי זהב.
בתוכו גדל עץ תפוחים נאה, הנושא פירות אהבה בחורף ובקיץ.
הזהב והפנינים שנתתי לך עלו לי ביזע ובדם".

באמצע המאה הי"ט הייתה מונסטיר אחת מהמשמרות הגדולות ביותר של התרבות היהודית-הספרדית, השפה (ספניולית) והפולקלור בין כל ערי הבלקן העות'מניות. בלדות ספרדיות מימי הביניים טופחו במונסטיר המונסטירלים המשיכו לדקלם שירים שנשכחו זה מכבר בידי היהודים הספרדים בערים עות'מניות אחרות (כמו "אל-סיד בחצר המלך"), נשים שלא למדו קרוא וכתוב סיפרו אגדות-עם ארוכות ומורכבות על סמך הזיכרון ומאות פתגמים, שצפנו חוכמת חיים עמוקה, היו נחלתם של רבים. המבטא וגם השפה (הספניולית) של יהודי מונסטיר שימרה ביטויים ספרדיים שהיו "עתיקים" במיוחד הן בצורת ההיגוי והן באופן האיות. התרבות הספרדית העממית הייתה שזורה בתוך האמונה היהודית ומנהגיה בקשר בל ינתק. הסמכות הרבנית לא ניתנה לערעור והאמונה הדתית הייתה עמוקה. בתי הכנסת, בתי הדין ותלמודי התורה היו המוסדות העיקריים של הקהילה. בתקופה זו שבה עברה מונסטיר תהליך של התמערבות נותר הרובע היהודי כמעוז של מסורת.

היו יהודים שלקחו חלק בתחייתו של המסחר במונסטיר והקהילה בוודאי נהנתה מהעושר שצברו אחדים מחבריה. אולם החברה היהודית במונסטיר לא השתנתה בעקבות החידושים המערביים מסביב לה. מצב דומה היה גם במקומות אחרים בבלקן. מאיסטנבול לסלוניקי ומקסטוריה לרודוס, ההתבססות של רפורמות מערביות במסגרת הטנזימט חפפו לשנים האחרונות שבהם התקיימה "תרבות יהודית-ספרדית מסורתית", זו שעיצבה את החיים היהודיים והלימודים מאות בשנים. תהליך הטנזימט היה בעימות עם התרבות המסורתית אולם הממשלה

* Edward Lear, 1812-1888, תייר, סופר, אמן, מאייר וחוקר ציפורים שהתפרסם בעיקר בזכות שירי האיגיון (nonsense) שכתב. המתרגם.

העות'מנית לא שמה בעדיפות ראשונה את קידום ההתמערבות של 150 אלף היהודים הספרדים שבה. הממשלה העות'מנית אילצה את תושביה המוסלמים דווקא לאמץ השכלה מערבית והסתייעה באוריינטציה המערבית של שני מיליון היוונים ו-2.4 מיליון הארמנים שחיו באימפריה. אלה, כנוצרים שנמנו עליהם מעמדות סוחרים פעילים, נמשכו ממילא לפעילות באירופה. העות'מניים לא כפו על היהודים לאמץ השכלה מערבית הן בגלל מספר היהודים המועט והן מחמת עוניים שהמעטה את חשיבותם לאימפריה. ליהודים הספרדים לא הייתה, למעשה, שום אהדה לאירופה הנוצרית. בניגוד למוסלמים ולנוצרים, הם לא "נדחפו" לכיוון אירופה וגם לא נמשכו אליה. התנאים שהרחיקו את היהודים מהתרבות המערבית אפשרו לבתי הספר, למנהגים המסורתיים וגם לשפה הספניולית ולפולקלור, להמשיך ולהתקיים עשרות שנים לאחר תחילתה של הרפורמה העות'מנית. במונסטיר, השתמרה התרבות המסורתית במלואה ונהנתה גם מהגנת המאהל - רובע המגורים המוקף חומה שהיהודים ארגנו לעצמם, מתוך בחירה, ובו התגוררו 3000 יהודי העיר.

הרובע היהודי (Mahalle)

הכניסה לרובע היהודי יותר משחיברה את יהודי מונסטיר לשאר אזורי העיר, הפרידה ביניהם. שער הכניסה מוקם בקצה סמטה צרה, בין שני בתי מגורים ונבנה בכוונה כך שיגביל את המעבר יותר מאשר לעודד אותו, מעין גישה למבוך של סמטאות דומות. מרגע שעברו דרך המסדרון הצר הזה הורחב עולמם של יהודי מונסטיר. במרכז הרובע היהודי הייתה חצר פנימית רחבת ידיים, מוקפת בבתים הסוגרים עליה וגבם מופנה אל העיר. חצר פנימית זו, "הכיכר הגדולה" נקראה בידי העות'מניים כבר ב-1656 בשם *Buyuk havli* וכונתה ע"י היהודים הספרדים בשם קורטיז'ו. בתי המגורים סביב הכיכר לא הכילו, ברובם, יותר מחדר אחד או שניים שבהם התגוררו, אכלו וישנו יחד מספר דורות של אותה משפחה. בבתים במונסטיר כמעט ולא היו מטבחים והכיכר שימשה מעין הרחבה של בית המגורים הצפוף ובה נעשה חלק לא קטן מהפעולות היום-יומיות. היו בה תנורים משותפים, מחסני פחמים ועזרים ביתיים נוספים. שם התבצעו פעולות האפייה והבישול וזה היה מקום המפגש של נשות מונסטיר שנהגו לברך, אישה את שכנתה, בברכות המקובלות: "*Buenuz dies*" (יום טוב) שנענתה בחריזה "*Buene salu y vides*" (בריאות טובה וחיים), או, "*Seyes bien vinidul*" (שיבואו רק דברים טובים) שנענתה במילים "*Seyes bien fayadu*" (שכל הדברים יהיו טובים לך).

באימפריה העות'מנית לא הוכרחו היהודים מעולם לחיות בשכונות נפרדות כפי שהיה נהוג באירופה הנוצרית. למרות זאת הם בחרו לגור במובלעות משלהם. בתוך הקורטיז'ו ניהלו היהודים את עצמם כקהילה נפרדת. ההפרדה העדתית הזו התאימה מאוד לחברה העות'מנית שהתייחסה לאזרחיה על פי שייכותם הדתית. לרובע היהודי היו גם יתרונות ביחס לארגון של החברה היהודית ספרדית. בדומה לחברות אחרות היא קיימה את ערכיה ע"י שילוב של לחצים חברתיים מחד גיסא ופיקוח "רשמי" מאידך גיסא, שאת שניהם ניתן היה לעשות בקלות בתחומי הקורטיז'ו. במקום שבו כולם חשופים לעין הציבור ונתונים לשיפוטו קל יותר לאכופ ציות לכללים חברתיים, כמו נוכחות בבית הכנסת. נוסף לכך, הסתובבו ברובע פקחים שכוננו "בירורי עוונות" שתפקידם היה לדכא עבירות בתחום הדת, ולדווח עליהן. אלה כללו כל מנהג שהביאו היהודים מספרד גם אם לא היה מקובל בקהילות אחרות מחוץ לאלה של יהודי ספרד. על פי פתגם מונסטירלי שנון אין דבר שנעלם מידיעתו של הרובע היהודי: *Dil dio y dil vizinu no si puedi nade incuvrir* (מאלוהים ומהשכן לא ניתן להסתיר דבר).

ההשתייכות לעולם המסורתי הזה החלה ביום שבו נולד בן זכר שהקהילה היהודית קיבלה את בואו בברכה.

כולם ציפו לברית המילה, הטכס שסימל את הברית של אלוהים ועם ישראל, כשהם מנחמים את האם בחוויה הקשה אך חוגגים עם האב בשירה ובארוחות חגיגיות, והכול מסופר ב *Kantigas de parida* – שירים לאמו של הרך הנולד. הקרואים באירוע לא היו רק בני המשפחה. היה גבול דק מאוד בין חיי המשפחה וחיי הקהילה וטכסים כאלה נחשבו לחגיגות של הקהילה כולה.

שיר העם *kantiga de parida* (שיר לילדת) ממונסטיר מאפשר הצצה לקבלת הפנים שעורכת הקהילה לבנה הצעיר, חושפת את הייסורים וגם את המנהגים של היהודים הספרדים במונסטיר. השיר כולל דוגמה קצרה לדברים שמחליפות ביניהם המיילדת והאישה הכורעת ללדת. ותחינתה של האישה לאלוהים שישמור על חייה לא כקריאה סתמית אלא כתפילה ממש, כשהוריה של האישה עונים בתגובה: "אמן, אמן". כאשר האב מגיע עם האורחים, הוא מביא עמו מתנות מסורתיות של דגים ומטבעות המסמלים פוריות ועושר. השיר מציג גם עליצות לא רשמית ("לחיי אבי הילד, שיביא לנו יין!") שמלווה את האירועים המשמחים האלה. השירה לוותה בתיפוף על "תוף מרים" (טמבורין) המוקף מצילות שכונה *panderico* או *pandero*, והנשים ששרו ונגנו עליהם נקראו *Tanederas* (מתופפות).

*Oy qui muevi mezis
Pasatis d'istrichure
Mus masio un fiju
Di care di lune.
Bive la paride
Cun su criature*

*Cuandu la cumadri
Dizi: Dali, dali
Dizi la paride,
-O, Dio iscapadmi
Dizin la su genti,
-Amen, Amen.*

*Ya vieni il paridu
Cun lus cambidatus
In la manu trayi
Reste di ducadus.
In la otre manu
Trayi un buen piscadu*

*Ya vieni il paridu
Alus pies di la came.
Dizi la paride,
-Oy no cumi nade
Prestu si li trage
Gayine insundiade.*

*!O, que pinu,
Pinu rivirdidu!
!Mus bive il paridu,
Qui mus trage vinu!
!O, que parre,
Pare vivirdide!
!Bive la paride,
Cun su criature!*

או, אילו תשעה חודשים
של אי-נוחות היו לך
בן נולד לך
ופניו כפני הלבנה.
לחיי היולדת
ופרי בטנה החדש.

כשהמיילדת אמרה
דחפי, דחפי
אמרה האם:
-או אלוהים, עשה שאלד כבר
והוריה ענו:
-אמן, אמן!

הנה בא אבי הילד
עם האורחים
ביד אחת הוא מביא
צרור מטבעות
ובידו השנייה -
דגים מובחרים

הנה בא אבי הילד
ליד המיטה
והאם אומרת,
היום לא אכלתי דבר.
מהר, הביאו לה
תרנגולת מפוטמת.

או, איזה עץ אורן
שהוריק מחדש!
לחיי אבי הילד,
שיביא לנו יין!
או איזו גפן
שמחדש לבשה ירוק!
לחיי אם התינוק,
ופרי בטנה!

כשנולדו בנות התקבלו גם הן בברכה אל הקהילה אף כי בתרועות פחותות בהרבה. המשפחה הזמינה לארוחה חגיגית, הרב היה מחזיק את התינוקת, מכריז על השם שניתן לה ומברך אותה בבריאות ואושר. טכס זה כונה לעתים קרובות *Las fadas*, מן המילה הספרדית *hadas* שמשמעותה "פיות". המנהג הזה הוא גרסה יהודית למסורת ספרדית שעל פיה הפיות הן אלה שמברכות את הבנות.

לבנים ולבנות ניתנו שמות ששיקפו את התפקידים השונים שהם מילאו בשתי המורשות ה"תאומות", הספרדית והיהודית, של היהדות הספרדית. לבנות היה מקובל לתת שמות ספרדיים ושמות כמו פלומבה (יונה), סניורה (גברת), וידה (חיים), סול (שמש), לונה (לבנה), אלגרה (שמחה) היו פופולריים במונסטיר. הבנים קיבלו שמות כמו משה (*Mois*), מרדכי, סלומון (שלמה), יוסף, יעקב, יצחק, המנציחים את מורשת האבות ודמויות מהתנ"ך. אלה, התאימו לתפקיד שמילאו הגברים בחיי הדת המסורתיים. רק הגברים בקהל היו נספרים כאשר היה צורך במניין לתפילה ורק הם נקראו אל התיבה לעלייה לתורה. רק הם יכלו לשמש בתפקיד רב (או חכם) ולשרת בבית הדין הרבני.

המסורת לנשים ולגברים

ממלכתן של הנשים והבנות היה הבית, לא בית הכנסת. באחריותן הייתה הכנת האוכל, תפירת הבגדים, גידול הילדים (ארבעה, חמישה או יותר, ברוב המקרים בתנאי דלות). פעלתנות ומרץ נחשבו לתכונות נעלות ונשים עצלות היו נושא ללעג ובדיחות בפתגמים ומשלים רבים (*refranes*). פתגם אחד, למשל, טוען: *A la haragane, la tardi li viene la gane* (העצלה גם נעשית רעה מאוחר יותר). לאמרות האלה הייתה השפעה רצויה והנשים היהודיות של מונסטיר המשיכו לבצע את המטלות האינסופיות שלהם בשקדנות מרשימה. נוסע בן המאה ה-19 מדווח: "כל הדברים, גבינות, לחם, יין, הם תוצרת בית; הנשים הן עקרות-בית נהדרות ומנהלות את ביתן בחסכנות מעוררת כבוד; האנשים משתכרים מעט מאוד אבל גם מסתפקים במועט". הבנות עזרו לאימותיהן בביצוע המטלות היומיומיות. תייר אחר, גם הוא בן המאה ה-19, מתאר תמונה נפוצה בשכונות היהודיות שבו "האם מנדנדת את העריסה, הילדים משחקים בבוכו והנשים והבנות מכבסות". חיים אלה יצרו קשרים הדוקים בין האם והבת. ישנו פתגם יהודי-ספרדי האומר: "*No ay major amiga ke la madre i la ija*" (אין חברות טובות יותר מהאם ובתה). בנוסף לביצוע החובות היומיומיות, היו הנשים עסוקות תמיד בהכנת הפריטים הנדרשים לנדוניה לקראת הנישואין, שלהן או של בנותיהן, שהיו ידועות בשם *Asugar*. אלה כללו פריטי לבוש רבים, מגבות. מפות שולחן, ובמיוחד מצעים, רקומים בחוטי זהב, ששיקפו את הכמיהה הגדולה לילדים. העיסוק הזה הוא מה שמרי ווקר (*Mary walker*) ראתה בעת ביקורה ב-1860. היא תיארה את הנשים יושבות לעתים קרובות בפתח בתיהן כשהן עסוקות בסריגה של תחרת אשוות (*bobbin lace*), בחוטי זהב וכסף.

למרות שהבנות לא קיבלו השכלה פורמלית, הן רכשו בקיאות נרחבת בפולקלור המסורתי של היהודים הספרדים, על שפע סגנונותיו. זה כלל הכרה של מאות שירים, *Kantigas de novia*, *Kantigas de parida*, (שירי חתונה), *romances*, *refranes* (בלדות), ו-*consejas* (סיפורי עם). באמצעות הפולקלור העבירה האם לבתה את הערכים היהודיים, החדירה, בהדרגה, את האמונה באלוהים ולימדה אותה מגוון עקרונות מוסר שונים ומועילים. לא מפתיע שנשים היו נושא חשוב בשירים הקשורים לנישואין ולידה, אבל, סיפורי-עם תיארו גם נשים בעלות

עוצמה ואפילו נועזות, ששימשו דוגמאות לתושייה, לכוח ולהעזה. ב-Konseja אחת, למשל, ממונסטיר אישה אמיצה משתמשת בתחבולה והונאה כדי לחלץ את בעלה הטיפש והכפייטי ממאסר. בלדות (romances) הועברו גם הן מאם לבתה. בלדות אלה שמקורן במאה הט"ו בספרד, שימרו את התרבות הספרדית של היהודים והקלו, במקצת, מהעול של עבודות הבית הקשות, על ידי סיפורים דרמטיים ולעתים קרובות מיניים. בגרסה המונסטירית של "La vuelta del marido" (חזרתו של הבעל), בלדה פופולרית בהרבה קהילות של יהודי ספרד, משוחח האשה עם אביר, שאינה מזהה שהוא בעצם בעלה, שחזר הביתה אחרי היעדרות ממושכת, כנראה מהמלחמה. שורות אחדות חושפות גילויים של מיניות ולא קשה לשער איך שירים כאלה אפשרו לאימהות לערוך לבנותיהן היכרות עם נושאים מעולמם של הבוגרים.

Pur ayo' paso' un cavayeru, tan galanu' tan gentil.-
-? Que' busques pur aqui, sinore' talis ores pur aqui?
-Buscu yo al mi maridu' tan galanu y tan gentil.
-?que daries' la sinore qui un lutrusere aqi?
-Darie yo mis tres figes todes tres para servir.
La une para la mese; la otre para servir;
La ma's chiquitique d'eyes para durmir y para fulgar

אביר עבר על פנינו מטופח ונעים הליכות
מה מעשייך כאן גבירתי מה את עושה כאן בשעה זו?
אני מחפשת את אישי כה מטופח ונעים הליכות
מה תתני גבירתי לזה שיביאו לכאן?
אתן לך את שלושת בנותי כל השלוש לשרותך
האחת לערוך שולחן האחרת לשרתך
והצעירה מכולן לישון ולשכב בחיקך

בחיי היום יום בתוך הרובע, לא היו הנשים זקוקות לשפה אחרת מלבד ספניולית. במחצית המאה ה-19 זו הייתה השפה היחידה בה הן דיברו. ידיעה של קרוא וכתוב נחשבה, גם היא, מיותרת ורבות מהנשים היו אנאלפביתיות.

בעת שהבנות נותרו בבית וחינוכן נבע מהתרבות העממית של יהדות ספרד, הבנים בקהילת מונסטיר החלו את חינוכם הדתי ב-la skolika, מעין גן ילדים שנוהל בידי אישה שכונתה la maestra (המנהלת). בגן זה למדו הבנים מגיל שלוש עד שש שנים ושם הם נחשפו לראשונה לפיוטים היהודיים ולתפילות. החינוך הפורמלי החל בבית הספר "תלמוד תורה" של מונסטיר, שם רכשו לעצמם מיומנויות בכתב העברי, למדו לקרוא בתורה ולתרגם כל מילה לספניולית בכדי שניתן יהיה להבין את הסיפורים ומשמעותם. התלמידים למדו את התפילות היומיות וברמות מתקדמות יותר, התעמקו בדינים ופרשנויות בתלמוד. בבית הספר הזה לא נחשפו הילדים, כלל, ל"מקצועות ליבה" כגון דקדוק, מתימטיקה, היסטוריה, או שפות מערביות וגם לא למדו מלאכות או מסחר. מקצועות אלה נרכשו בשוק או דרך חברות באיגודים מקצועיים. תפקידו של תלמוד התורה היה להעמיק בהדרגה את האמונה הדתית וכך להבטיח את הישרדותו של העם היהודי. בתקופה שלפני 1863, היה רק "תלמוד תורה" אחד במונסטיר וזו הייתה למעשה ההשכלה היחידה שניתנה לילדים היהודים.

"...זה לא היה בדיוק בית ספר. לא הייתה שם יותר מכיתה אחת שהכילה ספסלים נמוכים מאוד. התלמידים היו ישובים על אריגים רכים דמויי כרית שהיו מסודרים על הרצפה בגובה כזה שיאפשר להם בדיוק להגיע לגובה הספסלים ... תלמוד התורה נוהל ע"י שני גברים שהתפרנסו מזה שלימדו אותנו ... את יסודותיה של השפה העברית".

התיאור הזה של תלמוד התורה במונסטיר לקוח, אמנם, מזיכרונות מתחילת המאה ה-20 אך הוא דומה מאוד לתיאור הנפוץ של בתי הספר של יהודי ספרד באמצע המאה ה-19. הנוהג שבו התלמידים היו יושבים על הרצפה במקום על כסאות או ספסלים היה המצב המקובל בתלמודי התורה באותה תקופה. למעשה, בשנים הראשונות של תקופת הטנזימט היו אלה היהודים הספרדיים שהתנגדו בתקיפות להכנסת ספסלים ושולחנות-כתיבה לבתי הספר היות ואלה נתפסו כסמלים של התרבות המערבית החילונית. התנגדויות כאלה הן לכאורה קטנות אבל מסמלות את ההבדלים הגדולים בין התרבות היהודית והתרבות הנוצרית. תלמידים ארמנים באיזמיר לדוגמה, השתמשו, כבר ב-1832, בשולחנות וכסאות בבתי הספר.

נישואין ובגרות

לימודי הדת של מרבית היהודים הספרדים באימפריה העות'מנית לא נמשכו אל מעבר לגיל ההתבגרות שבו הם נאלצו, מסיבות כלכליות, לצאת לעבודה. גם לגבי בנות, הסתיימה תקופת הילדות מוקדם. ב-1840 התארסה בתו של אברהם דה קומונדו מאיסטנבול, שהיה מוכר גם כ"רוטשילד של המזרח" בגלל עושרו המופלג, כבר בגיל שבע. ב-1836 פגש נוסע בריטי באיסטנבול, ילדה שהתארסה בגיל תשע. ילדות נישאו בהרבה מקרים כבר בגיל ארבע עשרה. הבנים נישאו מבוגרים יותר והנישואים נקבעו בשידוך בידי ההורים שהגיעו להסכמים בנושאים חשובים כמו לגבי הנדוניה שהורי הכלה היו צריכים לארגן. אחרי החתונה עזבה הכלה את בית אמה ועברה לגור בבית הורי החתן. בביטוי הומוריסטי שהיה מקובל בפולקלור של יהדות ספרד, הייתה משפחת החתן קוראת בקול לעבר משפחת הכלה: *Aid'e! Que se vayan! Agora es nuestra la novia* (יאללה, הסתלקו מכאן! הכלה היא עכשיו שלנו!) ולכך ענתה משפחת הכלה בשירה:

"Cuando vere's, novia,/ a la vuestra esfuegra/ tomalde la teja, / abrilde la ceja"

(כלה, כשתראי את חמותך, הרימי את הרעף ו"פתחי" לה את המצח).

נישואים מוקדמים התקיימו במונסטיר בשלהי המאה ה-19 והמשיכו להתקיים גם בתחילת המאה ה-20. ב-18 לפברואר 1876 ילדה מרים בכור אשכנזי את בנה בכור מאיר אשכנזי, חודש אחרי שחגגה את יום הולדתה ה-16. מרים קסורלה, ילדה את בנה דוד ב-27 לאוגוסט 1917 כשהייתה בת 15.

מכיוון שעל פי ההלכה היהודית אישה נשואה מחויבת לכסות את ראשה, המעבר של הבת מילדות אל חייה כאישה נשואה לווה בשינוי דרמטי בכיסוי ראשה. האופנה הנפוצה בין הילדות היהודיות-ספרדיות הייתה ששיער ראשן היה מקושט וקלוע. תייר שביקר באיסטנבול מתאר ילדה כשלראשה חמישים צמות שכל אחת מהן קשורה בקצה בסרט עם פנינים. נוסע אחר תיאר נערה בעלת שיער אסוף כשלראשה זר פרחים. יהודי ספרד ראו ביופי של הבת נכס שהיא צריכה לטפח. אחד הפתגמים מנחה אישה צעירה החסרה סממנים גופניים נשיים איך לטפח את עצמה בכדי להיות מושכת יותר, *Adova un paliko, se aze ermoziko* (אם תקשט מקל, גם הוא יהיה יפה).

כיסויי הראש של הנשים הנשואות השתנו בין קהילות יהודי ספרד השונות. כיסוי הראש במונסטיר הושפע מכסוי הראש המוסלמי וזה הפך להיות מזוהה כחלק מהמסורת היהודית-ספרדית. ה-*halebi* הייתה מצנפת גדולה וגבוהה ביותר וזו נאסרה בידי תומך הטנזימט, ראשיד פאשה, עוד לפני 1858. צורתו המוזרה נתפסה, ככל הנראה, כעלבון לרוח הרפורמות המערביות. למעשה, איסור לבישת המצנפת הזו נתקל בהתנגדות מאחר והיא נתפסה כמרכיב חשוב בלבוש המסורתי. הייתה אפילו אגדה שמגפות החולירע היו עונש על היעלמותו של ה-*halebi* הנערץ. למעשה, כיסוי הראש הזה לא נעלם ממונסטיר. בשנת 1860, שנים אחרי הפעלת האיסור, דיווחה הנוסעת האנגלייה מרי ווקר שהנשים היהודיות במונסטיר "קישטו את ראשן בקשירה של טורבן עצום ומורכב". החיים הבוגרים הציעו לגברים בקהילה הדתית את האפשרויות להחזיק במשרות בבתי הדין, להתמנות לרבנים בבתי הכנסת או להיות בעלי מעמד במועצת הקהילה. לפני הרפורמה העות'מנית ב-1856, נהנו בתי הדין היהודיים מעצמאות ניכרת להכריע בנושאים משפטיים בין יהודים, כולל באירועים פליליים, וישנו תיעוד מבתי הדין מתקופה זו. דיינים בבית הדין ב-1838, למשל, היו בין היתר רפאל שלמה קרילו, חיים אברהם פסו והרב דן קמחי, וב-1853 בדיון על צוואתו של יהושע חזן, מוזכרים הדיינים משה קמחי, רפאל יהושע חזן ומתתיהו יעקב הכהן. המסמכים מפורטים ביותר והצוואה מציינת את אלמנתו של חזן, מירז'ה, בניו יעקב, דן ואברהם ובתו מלכה שהייתה נשואה לנתן בכור חונן.

לאחר הרפורמה של הטנזימט ארגנה הממשלה בתי משפט חילוניים שהשתלטו על פונקציות רבות שהיו בסמכות בתי הדין והותירו בסמכותם רק את הטיפול בענייני משפחה כמו ירושות וגירושים. למרות זאת, הסדיר ב-1860 בית הדין במונסטיר העברה של נדל"ן בין שמטוב ארואסטי (המוכר) ליהושע ארואסטי (הקונה) והדיינים שניהנו בבית הדין היו שלמה ארואסטי, שמואל יושע, אברהם בכר, שלמה נחמיאס, דן אלבחרי ושבתאי קמחי.

שפה ופולקלור

מחויבותה של מונסטיר למנהגים הספרדיים-יהודיים כפי שהודגמה בהמשך השימוש בבתי הדין או בכיסוי הראש המסורתי (*halebi*) גם לאחר שאלה הוחלפו או שנאסרו לשימוש, התבטאה גם בשימור השפה הספניולית. הניב המונסטירי של הספניולית שימר במחצית המאה ה-19 יותר מאפיינים של השפה הספרדית המקורית מאלה שנשמרו בקהילות יהודיות-ספרדיות אחרות. החוקר מקס א' לוריא, שערך את המחקר החשוב ביותר על ניב הספניולית של מונסטיר, כתב שגם אם מקבלים שהשפה הספניולית היא, בהכללה, שפה ארכאית (עתיקה), ניתן לציין שהניב המונסטירי הוא יותר ארכאי ממרביתם של ניבי הספניולית.

הספניולית במונסטיר הורכבה מתערובת של מילים ספרדיות עכשוויות ומיושנות יחד עם מילים בעברית ובטורקית ששיקפה את המעקפים בהיסטוריה הספרדית. היא שילבה לתוכה בחופשיות מילים מאיטלקית, פורטוגזית ויוונית. יהודים ביקשו תה – "*chai*" בטורקית, מצאו לעצמם שותף עסקי – "*חבר*" בעברית, הלכו לעבודה "*lavoru*" באיטלקית, הזהירו – "*acavidar*" בפורטוגזית, וברכו את הסבא "*papu*" ואת הסבתא "*nana*" ביוונית. בספרדית היו המונסטירלים אומרים *favlar* במקום הפועל המודרני *hablar* (לדבר), *fijo* במקום *hijo* (בן), התחילית *f* היא שארית מהלטינית שהייתה מקובלת בספרדית העתיקה במאה ה-15. במקום הפנייה העכשווית

usted (הפנייה המנומסת במקום: אתה, את.) השתמשו ממונסטיר במילה *e'l* שהייתה טיפוסית לשפתו של המחזאי *Lopo de Vega* במאה ה-16. מרכיבים אלה הם ששכנעו את לוריא באופייה העתיק הייחודי של השפה.

ליהודי מונסטיר השימוש בשפה זו היה פשוט לדבר יהודית "*favlar in dzudezmu*". כמו אצל כל היהודים-ספרדיים, נכתבה השפה באותיות עבריות, כשהופיעה בדפוס בכתב רש"י ובכתב המחובר *solitreo* למסמכים בספניולית שנכתבו בכתב יד.

הרומנסות במונסטיר היו בבואה פולקלוריסטית לאופי הארכאי והשמור של השפה הספניולית בקהילה. המונסטירלים שרו מספר בלדות ספרדיות מהמאה ה-15 ששנכחו זה מכבר בקהילות יהודיות-ספרדיות אחרות באימפריה העות'מנית, או שהיו נדירות מאוד. דוגמה לבלדה כזו היא הבלדה *El Cid en las cortes* המפרטת בצורה דמיונית את הרפתקאותיו של אל-סיד, כובש ספרדי בן המאה ה-11.

רומנסה אחרת, *Espinelo*, ששרו אך ורק במונסטיר, מתארת אגדה על ילד מלכותי בשם אספנילו שגדל ברוב פאר אבל הושלך אל הים ע"י אמו האכזרית, ניצל ע"י דייג וחזר למעמדו המלכותי כשהוא נהנה מתשומת לבן של נשות טורקיה. ניתן בקלות, לייחס שהרומנסה מתארת, בצורה רומנטית, את גירוש היהודים מספרד וגאולתם-הצלתם בטורקיה. במשפטיו האחרונים של השיר נאמר:

*Mi pari'o a mi y mi Diligdoze, todus dos in aqueye ore.
A mi Diligdoze la dio a criar, y a mi m'icho' pur la mar fonde
Piscadoris qui staven piscandu, mi piscarum in aqueye ore.-
Il buen rey, comu no tini'e fiju, (.....)
Si lu yivarum ondi il rey; si l'aprifirio' pur fiju.
Lu mitierun in altes toris, ma's altes qui une sivdad.
Trez dames lu sta'n mirandu' las mijoris di Turki'e
La une li peine la barve; la otre fresco li fazi'e;
La ma's chiquitique di eyes, las sudoris l'alimpiave.*

היא ילדה אותי ואת דיליגיוזה, את שנינו באותו הזמן.
היא דאגה לטפל בדיליגיוזה ואותי היא השליכה אל הים.
דייגים שיצאו לדוג הצילו אותי מהים
למלך הטוב לא היה בן,.....
הם לקחו אותו אליו; והוא אימץ אותו לבן.
שמו אותו במגדלים גבוהים, הגבוהים ביותר בעיר.
שלוש נשים טיפלו בו, הנשים הנאות ביותר בטורקיה.
האחת מסרקת את זקנו, האחרת מצננת אותו במשב רוח;
והצעירה מהן מנגבת את מצחו.

רומנסות אחרות מספרות סיפורי זימה על נשים שלוקחות להם מאהבים או שמאהבים פיתו אותן, או כאלה שהרעילו או קיללו את אלה שדחו אותן. ברומנסה *La Esposa Infiel* (האישה הבוגדת) מסופר על אישה נשואה שבתחילה מסרבת לתת למאהבה להיכנס לביתה בטענה שהיא חוששת מבעלה, אך עם זאת רומזת תוך פלרטוט על נכונותה ומכנה את מאהבה מיוחם שטוף-זימה. ב-*La Dama y el Pastor* (הגברת והרועה), הגברת היפה, שהרועה מסרב להיענות לה מאחלת לו למצוא את אשתו בזרועותיו של איש אחר וזה, בדיוק, מה שקורה לו.

הרומנסות האלה היו משוחררות מכל עכבות מטעמים של נימוס ועם זאת היו דמיוניות, רומנטיות, מצחיקות ומיניות. היהודים הספרדים, למרות שחיו בקהילה מובנית דתית ומסורתית, עודדו את השימור של בלדות שאפשרו להם שחרור לתוך עולמות של כיבושים, מעמדות, כוח ועבירות. נראה שהרומנסות היו אהובות במיוחד על יהודי העיר. מונסטיר היא היחידה שהוציאה משורותיה זמר בלדות כמו יעקב יונה.

יעקב אברהם יונה נולד במונסטיר ב-1847 והתגורר בה, לפחות, עד 1863. לאחר מכן הוא עבר לסלוניקי, שם התפרסם בעשותו מה שלגבי מונסטירלי היה טבעי: שירה ושימור בלאדות. מבין ששים אלף יהודי סלוניקי היה זה יונה, המונסטירלי, שהתגלה כאחד מהאספנים הבולטים ביותר של בלדות בלאדינו מסוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20. הישגיו נבעו מיכולתו החדה להבחין בבלדות האוטנטיות ביותר ואולי גם מהנטייה המונסטירלית להעדיף כיוונים מסורתיים.

החיים הדתיים

מרכז החיים היהודיים היה בית הכנסת. שם נערכו התפילות היומיות, תפילות השבת, החגים היהודיים, חתונות, בריתות, טכסי בר מצווה, הלוויות ואירועים קהילתיים נוספים. ב-1863 היו ברובע היהודי במונסטיר שישה בתי כנסת (*kalis*, מהמילה קהלים) ובתי מדרש וביניהם שני בתי הכנסת העיקריים, "קהל קדוש אראגון" ו"קהל קדוש פורטוגל". אלה היו בתי הכנסת היחידים מאמצע המאה ה-19 ששמם נשמר, אבל היו ידועים בשמם הפחות רשמי "קהל אראגון" ו"קהל פורטוגל".

שתי הקהילות האלה נוסדו עוד במאה ה-16 לשירותם של היהודים שגלו מספרד ומפורטוגל והיחסים ביניהם היו, לכאורה, רשמיים ולעתים אף פולמוסיים. ב-1575, שתי הקהילות האלה, שרק לאחרונה הועברו מחצי-האי האיברי, שיתפו ביניהן פעולה שהייתה מעוגנת בהסכם בעל מבנה חוקתי. אחרי השריפה שפרצה באותה שנה החליטו שתי הקהילות לאחד את מקורותיהם הכספיים על מנת לשלם משכורות בקהילה ולעזור לעניים, אך תוך נקיטת אמצעים שישמרו על ייחודיות שני בתי הכנסת. "במיזוג הקרנות הכספיים אין כוונה לרמוז ששתי הקהילות יוותרו על עצמאותן וזה גם לא מאשר לחבריהן להחליף את בית הכנסת שלהם. למרות זאת, קיים תנאי, שהחזנים ישמשו לסירוגין בין שני הקהלים בכל שבת שניה".

באמצע המאה ה-19, ההבדלים בין שתי הקהילות נעלמו, כמעט, לחלוטין בעיקר עקב נישואין בין חברי שתי הקהילות. למרות זאת, המונסטירלים ב"קהל אראגון" היו נחושים לזכור את שורשיהם הספרדים. בארון הקודש (ההיכל) בבית הכנסת היה ספר תורה שלטענתם הובא מארגון במאה ה-15. מבקר מהמאה ה-19 תיאר את ידיות השנהב שלו, "הקלף שצבעו חום-כהה וכתוב באותיות יפות ועבות." ספר התורה הזה הוצג לפני הקהל פעמיים בשנה, בשבועות וביום הכיפורים.

ההקפדה על שמירת המצוות נבעה ממעיין של אמונה עמוקה אצל היהודים הספרדים. האמונה באלוהים הייתה אצלם טבע שני. כל הדברים יוחסו לרצונו, כוחו וצדקתו של האל. האמונה הזו הייתה יוצאת דופן באמות המידה האירופאיות ואפילו אצל המיסיונרים הנוצריים, שהיו קנאים לדתם, היא נראתה מדהימה. ב-1850 כתב מיסיונר נוצרי שנשלח ליהודי סלוניקי: "הכרתם בהשגחה העליונה היא מוגזמת. כל אירוע מיוחס לאלוהים, הוא

מבורך על כל דבר טוב וההכנעה לרצונו בכל משפט. כל תקווה מתבטאת כתלויה בו בלבד". היהודים, לעומת זאת, ראו באמונה באלוהים מקור לנחמה ולא חשבו שהיא מופרזת. בשיר-עם (*kantiga*) מונסטירי שרו היהודים על הבטחתו של האל לגאול את ישראל ומשפטיו האחרונים חוגגים את ביאת המשיח ובנייתו המחודשת של בית המקדש בירושלים.

*Y la caze sante
Ya la 'st'an fraguandu,
Cun piconis d'oru
La 'stan acavacandu,
Cun alminaris d'oru
La 'sta'n arrilumbrandu.
El hai.*

והבית הקדוש
נבנה מחדש,
עם מעדרי זהב
הם חופרים בו
עם מנורות זהב
הם מאירים אותו
אל חי.

הדבקות בדבר האל נחשבה כה חשובה, שהמונסטירלים, כשאר היהודים הספרדים, הכירו בלימוד תורה מקצוע בפני עצמו, ואלה שזה היה מקצועם היו פטורים מתשלום מיסים (כמו מס הגולגולת *bedel* - *cizye*, שהוטל על תושבים שאינם מוסלמים). מיסים אלה נגבו במרוכז מהקהילה מה שאפשר לקהילה היהודית להחליט בעצמה על סדרי גביית המיסים של חבריה. רבנים, חזנים ולומדי תורה היו פטורים ממיסים אלה וגם ממס שנקרא *pecha* שאותו הטילה הקהילה בעצמה על חבריה. מיסי הקהילה כללו תקורה על כשרות הבשר והיין שהיה ידוע בשם *gabela*, דמי שימוש במקווה הטהרה הציבורי ומיסים שגבו בתי הכנסת השונים מחבריהם. לקהילה היו גם הכנסות מהשכרת חנויות בדמי שכירות נמוכים לתושבים עניים. מהכסות אלה, תמכה הקהילה באלמנות וביתומים, שילמה משכורות למורים ורבנים והביאה שד"רים, שליחים דרבנן, שנשלחו מארץ ישראל (בעיקר מירושלים) שהייתה, באותה תקופה, תחת המשטר העות'מני.

הנטייה הטבעית לחוסר רשמיות בקורטיז'ו המאוכלס בצפיפות, התקזזה מול החשיבות שייחסו היהודים הספרדים לכללי התנהגות ושניהם השפיעו על חיי בית הכנסת. המונסטירלים נשקו את ידו של הרב כהבעת כבוד, היהודים העשירים שתמכו בבית הכנסת זכו במושבים מכובדים בקהילה וכאשר אנשים נקראו לבימה בכדי לקרוא בתורה, קמו קרוביהם (הגברים) ועמדו גם הם (הנשים הוסתרו באותו מעמד מאחורי הסורגים של עזרת הנשים). לעומת זאת החגים נחוגו, לעיתים בהתרוממות רוח חסרת מעצורים. יהודי אנגלי, בן המאה ה-19, שבילה שבת בבית כנסת באיזמיר בחג החנוכה, התרשם ממצב רוחם הסוער והרוגש של היהודים הספרדים: "הדרשה, שנמשכה כשעה, לא התקבלה בשקט מעורר הכבוד שאנחנו הורגלנו בו בבית. השומעים קטעו, לעתים קרובות, את הדובר והביעו את שביעות רצונם במחיאיות כפיים". התלהבות זו התקבלה, בוודאי, בסיפוק על ידי הרבנים שבנוסף להנאה מקהילה חיה ותוססת הם גם החזיקו במשרות שהעניקו להם סמכות אמיתית. רבנים ראשיים של ערים ייצגו את הקהילה שלהם בפני ה"פאשה" ויכלו גם לאסור יהודים בגלל אי-תשלום מיסים או בכל פעולה של הפרת הסדר הציבורי. שמירת השבת נאכפה במונסטיר. בערב יום ששי הסתובבו אנשים ברחובות העיר בכדי להתריע על סגירת החנויות וכניסתה הקרובה של השבת.

רבה הראשי של מונסטיר נבחר מבין הרבנים של הקהילות השונות בעיר. מתחילת 1854 שרת במשרה הזו הרב יעקב יוסף ישראל שכתב ספר בספניולית על אמונה דתית בשם "ישמח משה". ספר זה הודפס בבלגרד בידי נכדו ב-1896. התארים הרבניים הנפוצים היו "רב" ו-"חכם". רבנים נוספים מאמצע המאה ה-19 היו הרב אברהם בנבנישתי גטניו, שכתב ספר בשם "צל הכסף" וחכם משה שבתאי קמחי שעזר להדפיס מהדורה של אחד מארבעת חלקי ה"שולחן ערוך", ספרו החשוב של רבי יוסף קארו שעניינו ריכוז ההלכות היהודיות שהיו מקובלות במאה ה-16. רב מונסטירי בעל שושלת יוחסין יוצאת דופן היה הרב גר-צדק, במקורו נוצרי-יווני שנולד ב-1800 בסלוניקי ובהיותו נער נמשך אל היהדות. הוא התגייר, נימול וכנראה הגיע למונטסטיר לפני שנות ה-40. גר צדק שרת במונטסטיר כדיין, רב ראשי, ולבסוף גם כאב בית הדין. הוא חזר לסלוניקי זמן קצר לפני מותו ב-1870.

ההלכה היהודית והמסורת היהודית-ספרדית שלוותה כל מונסטירלי מיום הולדתו ועד נישואיו, בבית ובתלמוד התורה, ב"קהל ארגון" ובבית הדין הייתה זו שכיוונה אותו גם לקראת מותו. כאשר הגיע הגבר לגיל 60 הכינו בעבורו תכריכים (*mortaja*). הכנת התכריך הייתה תהליך מורכב שהתחיל בניפוץ גבעולי הפשתה, טוויית הסיבים לחוטים, ואריגתם לבד פשתן. הבד הולבן ע"י טבילתו למשך שלוש שעות במיכל נחושת (*kaldera*) עם מים רותחים ואפר פחם לבן. לאחר מכן הוציאו את הבד ושטפו אותו בדראגור, הנהר של מונסטיר. עם סיום תהליך הכנת הבד, נערך טכס מיוחד שבו הושכב "חתן השמחה" על הבד שנמדד בכדי שהתכריך ייתפר במדויק לגודל הדרוש. עם סיום המדידה כשקם החתן המטירו עליו בני משפחתו וחבריו סוכריות. הטכס הסתיים בארוחה ובזמירות מסורתיות.

כאן, במפגש עם המוות, באה לידי ביטוי עוצמתם של החיים המסורתיים. המסורת העניקה תמיכה לאנשים בזמנים קשים ובמצבים מפחידים. היא גייסה את הקהילה לעזרתו של הפרט הפעילה את האידיאלים שביסודה ברגעי החולשה של הפרט: היא חגגה עם נערה בת 15 שזה עתה ילדה את תינוקה, או ערכה מסיבה עם אדם שהתכוון למותו.

שורשי המסורת במונטסטיר

מעמדה החשוב של המסורת במונטסטיר נעוץ הן בהיסטוריה והן בגיאוגרפיה. בראש ובראשונה הוא הושפע ממוקומה ההררי המבודד. מאוחר יותר הוא הושפע מנטייתם הכללית של היהודים הספרדים לשמר, בקנאות, את מסורתם.

היהודים-הספרדים הראשונים היו חלק מגל הגולים הגדול מספרד ומפורטוגל שהגיעו אל האימפריה העות'מנית ובמיוחד לסלוניקי, בשלהי המאה ה-15. הגירתם של יהודי ספרד קיבלה ממדים משמעותיים כבר ב-1391 כאשר סידרה של התקפות אלימות כנגד היהודים בסביליה ערערה לחלוטין את הקהילה שמנתה כ-300 אלף איש. מאה אלף מהם היגרו או ירדו למחצרת, כמאה אלף מהם מצאו את מותם ומאה אלף הנותרים המירו את דתם לנצרות. המרת הדת ההמונית הזו הביאה בעקבותיה אירועים אלימים והתגברות הרדיפות של היהודים. המרות הדת בעצמם הפכו להיות הסיבה לאלומות. לאחר שהקתולים הספרדים פרסמו ב-1449 את תקנות "טוהר הדם" (*limpieza de sangre*). שסימנה את המומרים (*conversos*) כיעד לרדיפות בטענה שהם עשו פרסומת ליהדות.

האמצעים שננקטו כנגד המומרים התפשטו, במהרה, והופנו כלפי כלל היהודים תהליך שסופו גירושם מספרד ב-31 במרס 1492 בהוראתם של המלך פרדיננד והמלכה איזבלה. הגירת היהודים החלה בחודש יוני ובאותה שנה עזבו את ספרד 175 אלף יהודים. מבין אלה, כ-120 אלף מצאו מקלט בפורטוגל השכנה, שם הם נאלצו להמיר את דתם ב-1497 ולאחר מכן, ב-1506, לעבור שוב רדיפות בגלל היותם "נוצרים חדשים". עד שנת 1521 עזבו את פורטוגל אלפי יהודים והיגרו לאימפריה העות'מנית. בשנה זו עצרו הפורטוגלים, בכוח, את היציאה ההמונית. כתוצאה מגירוש ספרד וההתקפות על היהודים בפורטוגל הגיעו כ-60 אלף יהודים ספרדים אל האימפריה העות'מנית בסוף המאה ה-16 ובתחילת המאה ה-17.

סלוניקי הייתה אחת מערי הנמל הקרובות ביותר לאלה המגיעים מהמערב ולפי מפקד שנערך ב-1517 התגוררה בה קהילה גדולה של יהודים ספרדים שמנתה כ-17,000 איש. האוכלוסייה היהודית בסלוניקי התמעטה במקצת במשך המאה הזו, כאשר חלק מאנשיה עזבו את העיר ופנו לעבר פנים-הארץ, אל מקדוניה. יהודים שגורשו מסיציליה ונאפולי ב-1492 וב-1511 התיישבו גם הם במקדוניה, אליה הם הגיעו דרך נמלי הים האלבניים. מונסטיר הייתה בסוף המאה ה-15 עיר מקדונית בצמיחה ומשכה אליה מספר קטן של יהודים ספרדים. הרב יוסף בן לב נולד בה ב-1502 ומאוחר יותר היה למלומד בעל שם בסלוניקי. ב-1544 היו במונטסטיר יותר מ-300 יהודים. מפתה, אולי, להעלות השערות שמא המונסטירלים הראשונים היו בעלי מזג שונה מזה של היהודים שנותרו בעיר הגדולה של סלוניקי. יתכן והיו נועזים יותר מהממוצע או שהם פנו להתיישב בהרים בגלל היותם רגזנים מכדי שיוכלו להמשיך ולחיות בעיר. מכל מקום קשה שלא לייחס להם נטייה עזה לעצמאות. אבל ספק רב אם הם היו מודעים לכך שבמעבר למונטסטיר החוויות שלהם תהיינה שונות מאלה של יהודי ספרד האחרים. שלושה מאפיינים בודדו את מונסטיר ויצרו בה סביבה אידיאלית לשימור של התרבות היהודית-ספרדית המסורתית.

בראש ובראשונה, בזמן הגעתם של היהודים הראשונים הייתה מונסטיר אחת מהערים השמרניות ביותר בבלקנים. במחקר על האדריכלות העות'מנית נמצא שלמרות שהוכנסו לשימוש בצורה נרחבת שיטות בנייה חדשות בתחילת המאה ה-19, במונטסטיר המשיכו להשתמש בשיטות הבנייה הישנות עוד מספר דורות. היסטוריון של האדריכלות בבלקן ציין ש"באזורים מסוימים, במיוחד במרכז מקדוניה, שביטולה-מונטסטיר הייתה בו המרכז העיקרי, רואים ששיטת הבניה הישנה והעיטור בלבנים המשיכה להתקיים בין 60 ל-80 שנה מאוחר יותר ממקומות אחרים בבלקן". נטייה זו לשמרנות הייתה מבוססת מאוד במונטסטיר. גם האדריכלות של ימי הבינים נראתה בה כאילו היא נשרכת מאחור אחר חידושי הזמן.

שנית, בשונה מאיסטנבול, מאדירנה, מרודוס וממרכזים יהודים-ספרדיים אחרים באימפריה העות'מנית, כשהגיעו למונטסטיר יהודי ספרד, אחרי 1492, לא הייתה בה קהילה יהודית-רומניוטית. היהודים הרומניוטים דוברי היוונית, התיישבו, אמנם, באזורים אלה עוד בימי הרומאים, אולם הקהילה שמלפני התקופה העות'מנית הושמדה, כפי הנראה, בזמן מסעי הצלב במאה ה-12 כשהצבאות הנוצריים שטפו את הבלקן בדרכם לארץ הקודש כדי להילחם בכוחות המוסלמים. אירועים אלה חסכו מיהודי ספרד, שאך זה הגיעו, את מאבק התרבויות, שנמשך כמאה שנה במקומות האחרים, עד שהיהודים הרומניוטים נטמעו אל תוך התרבות היהודית-ספרדית. ללא התחרות הזו עם הרומניוטים יכלו היהודים הספרדים במונטסטיר לשמור על מורשתם ביתר קלות.

אבל, ההיבט שסייע במידה הרבה ביותר למונסטיר לשמר את תרבותה היהודית-ספרדית היה בידודם היחסי של היהודים כאן מהמרכזים העיקריים של היהדות הספרדית. הרוב המוחלט של היהודים הספרדים התגורר בערי נמל שאפשרו נגישות קלה יותר אל העולם החיצוני וגם זה אל זה. הקהילות הגדולות של יהודי ספרד באיסטנבול, סלוניקי ואיזמיר, כמו גם קהילות קטנות יותר כגון גליפולי, רודוס ווולוס היו, כולן, בערי נמל. מיקומה של מונסטיר בפנים הארץ, במקדוניה, יצרה הפרדה בין יהודיה לבין היהודים במקומות האחרים.

הנסיעה ממונסטיר לקהילה היהודית-ספרדית בסלוניקי ארכה, במזג אויר טוב, ארבע שעות. גשמי החורף הפכו, לעתים, את דרכי העפר לבלתי-עבירות למשך חודשים. בסתיו 1871 נסחפו דרכים בעקבות גשמי זעף ונמנע מעבר של יבולים אל נמל סלוניקי. שנים אחדות לאחר מכן, כתב מיסיונר סקוטי מסלוניקי "למרות שהמרחק הוא רק כ-100 מיל, הגישה אל מונסטיר קשה כמו הנסיעה מ-John o' Groats ללונדון ואורכת ארבעה ימים". באוגוסט 1860 התריע מיסיונר אמריקאי מסלוניקי, שהיה מיועד להיות מוצב במונסטיר, את כנסייתו, שעליו לעזוב תוך זמן קצר: "אחרי ספטמבר, אין הנסיעה יכולה להתבצע ללא קשיים והוצאות ניכרות. עם תחילת הגשמים, מספיקים יום או יומיים כאלה, בכדי להרוס את הדרכים למשך כל העונה, כי החום אינו מספיק חזק בכדי לייבש את הבוץ החרסיתי בעמקים".

התלונות האלה מקורן בשנים שבהן הנסיעה בין שתי הערים דווקא השתפרה. באמצע המאה ה-19, התגברו, חלקית, על הניתוק של מונסטיר. חיל מצב צבאי הגן על הנוסעים בדרך מפני שודדים, מרכז מסחרי חדש החייה את מונסטיר ושימש תמריץ לנוסעים להתעמת עם קשיי הדרך. אולם, במהלך המאות ה-17, וה-18 וראשית המאה ה-19, כאשר שלטון החוק לא היה קיים, המסחר נעצר ומונסטיר איבדה את מעמדה, בידודם של היהודים היה כמעט מוחלט.

שבתאי צבי ושקיעתה של היהדות העות'מנית

די היה בתנאים במונסטיר כדי לשמר בה היטב את החיים המסורתיים ללא צורך בתמיכה חיצונית, אולם לאחר שיהודי ספרד אימצו את שבתאי צבי, משיח השקר, שטף גל של שמרנות תרבותית את כל היהדות העות'מנית. במאה ה-17 החלה לדעוך ההצלחה הניכרת שהשיגה היהדות הספרדית, וקבלתו של שבתאי צבי התאפשרה ביתר קלות עקב המשברים שהיא חוותה. בשיאם הכלכלי במאה ה-16, החזיקו היהודים הספרדים בתפקידי מפתח באוצר העות'מני, במסחר הבינלאומי ובתעשיית הטקסטיל, אולם במאה ה-17 עם התערערות הכלכלה העות'מנית סבלו היהודים ממהפך. הצרות הכלכליות קרו בעת ובעונה אחת עם עליית ההתעניינות בלימודי המיסטיקה וחכמת הנסתר (קבלה). הטבח של חמלניצקי ביהודי פולין ב-1648/49 (פרעות ת"ח ות"ט), עורר ביהודים הספרדים זיכרונות מהמצוקה שעברה עליהם. הפרעות הדאיגו גם את שבתאי צבי המעורער והבלתי צפוי.

* הקצה הצפון-מזרחי של בריטניה. המתרגם.

בשנת 1665 זיהה נתן העזתי את המגמות המשיחיות של שבתאי צבי והוא שכנע את שבתאי צבי במשיחיותו. נתן וצבי הפיצו את רעיונות שליחותו של צבי בביקוריהם בקהילות היהודיות-ספרדיות השונות וקרוב לוודאי גם במונסטיר. למעשה, סיוריו של נתן העזתי במקדוניה היו בהיקף נרחב וכללו גם את קסטוריה וסקופיה, הערים מדרום ומצפון למונסטיר. הוא התקבל בברכה בקהילות השונות שכינו אותו "בוצינא קדישא" (האור הקדוש*), המציין כבוד וחוכמה. בקסטוריה, נתן אף הוזמן לגשר במחלוקות שפילגו את הקהילה.

ההתרגשות בעקבות הופעתו של שבתאי צבי התפשטה במהירות ברחבי העולם היהודי-ספרדי ואף הופצו סיפורים על מעשי ניסים שלו. התרגשות זו התחלפה במהרה בדיכאון. השלטונות העות'מניים הרגישו מאוימים בעקבות העלייה בפופולריות שלו ואילצו אותו לבחור בין המרת דתו לבין מוות. שבתאי צבי התאסלם בספטמבר 1666 והעולם היהודי-ספרדי נכנס לתקופה של משבר שהייתה הגורם העיקרי להתדרדרות הכלכלית. לאחר ההתאסלמות של שבתאי צבי, התנגדותם של היהודים הספרדים ההמומים והמאוכזבים לרעיונות חדשים, הוכפלה הם התרחקו מכל הרפתקנות אינטלקטואלית ונסוגו, עמוק, לתוך טריטוריה מסורתית-דתית. מגמת השמרנות הזאת הגיע למונסטיר לא אחרי 1680 כשהעיר קלטה יהודים רבים מקסטוריה. יהודי קסטוריה נמלטו ממגפה והביאו איתם בושא ורגשי אשמה על נהייתם אחרי משיח השקר. אחרי מותו של שבתאי צבי ב-1676 הם פיתחו פחד קנאי מרפיון רוחני והתאמצו לעלות על האחרים בהפגנה של קנאותם הדתית. רבה של קסטוריה, שמעיה דה מאיו, היה מחסידיו של שבתאי צבי. בנו, מואיז השני, נעשה שופט ורב במונסטיר ב-1687. השמרנות שהייתה טבועה במונסטיר יכולה הייתה רק לקבל חיזוק עם הגעתם שלהקסטורילים שסבלו מרגשי אשמה.

האופק האינטלקטואלי הצר של יהודי ספרד החל להיות להם לרועץ עם השינויים שעבר העולם בשלהי המאה ה-18 ובראשית המאה ה-19. בתקופה זו כל קהילות המיעוטים באימפריה העות'מנית, למעט היהודים, הרחיבו את השכלת ילדיהם מעבר לזו הדתית והיא כללה גם לימוד שפות מערביות. במהרה, הביאה אתה ההשכלה המערבית רווחים מעשיים. במאה ה-19 כשכלכלות אנגליה, צרפת ואוסטריה שלטו בכלכלה העות'מנית עם קווי הספנות שלהם ומחיריהן הזולים של הסחורות המתועשות, יכלו היוונים והארמנים למצוא, לעצמם, עמדות מכניסות בתוך הסדר הכלכלי החדש. היהודים, בתקופה זו, נסוגו מבחינה כלכלית ורווחיהם היו מוגבלים. הירידה הלוליינית שהחלה בתחילת המאה ה-17 נמשכה גם אל תחילת המאה ה-19. עד אז הפכה הדלות בין יהודי ספרד העות'מניים, להיות תופעה כללית והידע של שפות אירופאיות שהייה יתרון גדול לדור הראשון של הגולים, לא היה קיים עוד, למעשה.

מסורת ודלות

המסורת הכניסה לחייהם של יהודי ספרד משמעות דתית וגם סדר, חוכמה, והומור. אך עם זאת, הסלידה המסורתית מהשכלה חילונית מערבית תרמה, להתפשטות הדלות ואיימה להביא את עולם המסורת היהודי-ספרדי אל קריסתו. במונסטיר, העוני שהיה מנת חלקם של כל הקהילות היהודיות-ספרדיות, התגבר עקב השריפה של 1835. אחרי השריפה, כאשר המונסטירילים לא היו יכולים להרשות לעצמם לשלם את המסים שהיו חייבים

* כפי שכונה גם שמעון בר יוחאי. המתרגם.

לשלטונות המקומיים, הם עתרו בפני הפאשה של רומליה לפטור אותם מתשלום המס. הפטור אכן ניתן ב-6 ביולי 1836 והודעת הממשלה אומרת בברור שהמשטר העות'מני מתייחס לעוניים של היהודים ברגשות מעורבים של רחמים ובוז.

"כבר בזמנו של הפאשה הקודם של רומליה ... על סמך ספרי הערכת המיסים, חלקם של היהודים תושבי העיר הסתכם ב- 5,826 גרושה, סכום שמעולם לא שולם. בשנה הקודמת, עקב השריפה שפרצה ... סבלו היהודים, בהשוואה לשאר התושבים, הפסדים ניכרים ביותר. גם ללא עובדה זאת, אין בידיהם נכסים והם מבקשים רחמים. בתשובה לעתירתם (הקודמת), מתוך האהדה לעניים, ויתרנו על הסכומים שלא שולמו. צו זה הועבר לביצוע ברשומות ... אך עד היום העניין לא סודר והם מבקשים רחמים פעם נוספת, כפי שהיה בעבר, שימחלו להם על הסכום שלא שולם. לכן, מתוך ראייה של מצבם הקשה הידוע לכולם ומאחר והיהודים חלשים מבחינה חומרית ומגיעה להם חמלה וגם ברור שהם לא יוכלו לשלם את סכומי החוב, בהתאם לצו מצפוננו (וטוב-לבנו), אנחנו מוותרים על הסכומים שלא שולמו."

יהודי מונסטיר גם היו חייבים לאיסטנבול 30,000 גרושה של מיסים אימפריאליים. הם פנו אל הסולטן מחמוד השני בבקשת ארכה של 5 שנים לתשלום החוב. גם במקרה זה ניתנה הארכה המבוקשת. התקופה שמיד לאחר השריפה הייתה נקודת השפל של הקהילה. בתחילת שנות הששים (של המאה ה-19), אחרי עשורים של פעילות מסחרית במונסטיר, גם מצבם הכלכלי של היהודים השתפר במידה מסוימת. ב-1863 כתב המיסיונר הסקוטי סטובר (C. Stober) שכמחצית מיהודי העיר, כ- 300 משפחות, חיו בכבוד. עדיין, לפחות 200 משפחות היו חסרות-כל ונזקקו לצדקה בכדי להתקיים. תנאי המחיה שלהם היו לעתים נוראים. סטובר כתב שמחלות היו נפוצות בין היהודים והגב' סטובר, שפעלה כאחות, קיבלה אנשים חולים, או שביקרה אותם, כמעט מידי יום. החולי נגרם ככל הנראה בגלל תת-תזונה והיגיינה לקויה, כפי שהיה המצב גם בקהילות יהודיות-ספרדיות אחרות, אבל המצב החמיר עקב צפיפות-יתר. כ-3000 איש הצטופפו במעט יותר מ-200 בתי הרובע היהודי שברובם היו בני קומה אחת, אם כי היו גם בתים גבוהים יותר. בהסתמך על הנתון של 600 משפחות ב-200 בתים, לא מפתיעה טענתו של סטובר שלעתים הצטופפו בבית אחד לא פחות מ-5 משפחות. סיבה נוספת למצוקה ברובע נבעה ממיקומו הפיזי. למרות שהיהודים העות'מניים לא הוגבלו בחוק להתרכז בחלק ייחודי של העיר, השכונות היהודיות היו בנויות בחלקים הפחות רצויים בה, ולפי משקיף בן המאה ה-19 לא היה זה מקרה. אשתו של הקונסול הבריטי בלאנט (Mrs. John Elijah Blunt) שהתגוררה 20 שנה באימפריה העות'מנית, מ-1850 ועד ל-1870, כתבה שגם בבירה וגם בערי המחוז היו הרובעים הטורקיים ממוקמים בחלק הבריא והמורם ביותר בעיר והכילה גנים, האופייניים כמעט לכל בית טורקי, בשטח כפול מזה של הרובעים הנוצריים והיהודיים.

הדברים תואמים גם את המצב במונסטיר. התיאור של ליר שהרובע היהודי במונסטיר ממוקם. כפי שהגב' בלאנט הייתה יכולה לצפות, בחלק "התחתון" של העיר – חושף את הבעיות. "את הנחל, הצר והעמוק לכל אורכם

של הרובעים על בתיהם הפרטיים וארמונותיהם, חוצים שני גשרי אבן טובים והוא תחום ע"י חומות חזקות. אבל בחלקו התחתון, ברובע היהודי, במקום בו הזרם הוא רחב ורדוד, מקובצים הבתים ממש עד גבול המים."

ליר תאר את הרובע היהודי כ"צירי", אך הבעיות שהוא תיאר היו רציניות. ברובע היהודי, הנהר עלול היה להציף, לגרום נזקים לרכוש, או ליצור שלוליות של מים עומדים כמקור למלריה. סכנות אלה לא היו היפותטיות. ליר ראה נזקי שיטפונות, ומלריה הייתה נפוצה במונסטיר ורבים מהיהודים סבלו ממנה. החסר של תעלות התחומות בחומות שמטרתם לכוון את הנהר ברובע היהודי היה בולט במיוחד נוכח השיפורים שנעשו בעיר אחרי השריפה של 1835. היהודים, כך נראה באופן ברור, לא היו ראויים בעיני השלטון לשיפורים שנעשו בחלקים אחרים של העיר. עדות נוספת למעמד הנחות של היהודים היה בשם שניתן לרובע היהודי. הטורקים כינו אותו *Chufud* שהוא, בטורקית, כינוי גנאי ל"יהודי".

ההזנחה של הרובע היהודי בידי העות'מנים סיבכה עוד יותר את הקשיים הכלכליים שגרמה המסורתיות היהודית-ספרדית. ב-1860 שלחה הכנסייה הפרסביטריאנית הקנדית את אפרים אפשטיין, יהודי מומר ורופא מניו-יורק כמייסונו אל יהודי מונסטיר. אפשטיין שהבחין בדלותם של המונסטירלים כתב: "מחסור בעבודה היא הגורם העיקרי למצב הרע שהוא מנת חלקם של היהודים כאן. סיבה נוספת היא השריפה הגדולה שקרתה כאן לפני שנים אחדות ומהאסון שלה הם עוד לא הצליחו עדיין להתאושש." ברובע היהודי, השריפה של 1835 המשיכה להתיש את כוחה של הקהילה בו בזמן שבשאר חלקי העיר היא הייתה זרז להתחדשות.

מסורת וצדקה

התשובה המסורתית לבעיית העוני הייתה מתן צדקה. באמצע המאה ה-19 הסתמכו רבים מהיהודים הספרדים העות'מנים וגם מוסדות כמו בתי ספר ובתי כנסת, בהיקף נרחב, על תמיכת קבוצה קטנה של יהודים עשירים. במונסטיר הייתה תמיכתם של יהודים אמידים הכרחית לקיום הקהילה. למרות שהמוסדות היהודיים נותרו ללא שינוי במשך תקופת השיקום של מונסטיר, יהודים יחידים ניצלו את הזדמנויות העסקיות שנפתחו בעיר ואף נהנו מהן.

מסמכים קונסולריים בריטים מדווחים שיהודים היו פעילים במסחר המקומי. סוחרים חשובים היו יחיאל נתן הלוי, סולומון נחמן הלוי, יעקב רחמים נחמיאס, יוסף משה אורגס ויוסף חיים פרז. אחד מהסוחרים (שמו לא מוזכר) בלט במיוחד מפני שבבעלותו היה מחסן בנוי אבן שהכיל סחורות אירופאיות בשווי של 5,000 לירות סטרלינג. עשרה עסקים יהודיים הפעילו מטחנות קמח, 18 אחרים מכרו שעורה ושיבולת שועל, עסקים אלה התאימו לפעילות החקלאית באזור. לא היו בנקים במונסטיר וסולומון אברהם קמחי וסולומון בכור נחמה, סולומון אברהם צרפתי, אהרון נסים, אבישי רפאל הלוי, מאיר אברהם הלוי, חיים בנימין אסטרומזה, סולומון יצחק פרנסז ונחמן יעקב מוליא פעלו כבנקאים במתן הלוואות קטנות. תפקודה של מונסטיר כמרכז ממשלתי הביא, יהודים אחדים, לכדי עושר ומעמד. ב-1833 שימש סולומון בזירגן בתפקיד גזבר העיר ומשכורתו הייתה הגבוהה ביותר ששולמה בממשל המקומי. יהודים היו פעילים גם כרוקחים, סוחרים טבק, רצענים, נפחים וצורפים.

תפקידם החיוני של היהודים האמידים יותר מודגש בבירור בדו"ח של הכומר סטובר המציין שקיומן של כ- 200 משפחות מונסטיריות היה תלוי בצדקה. העשירים שילמו גם את המיסים שהעניים חויבו לשלם. הקונסול הבריטי צ'רלס קאלוורט כתב שעול המס העות'מני הוטל על כתפיהם של היהודים העשירים במונסטיר: "בעקבות מאמציהם המשותפים, אחיהם העניים שוחררו מתשלום מס הגולגולת (*bedel-i askeri*) וכן גם מכל מס אחר שלפי ההערכה הייתה קהילתם אמורה לשלם." נדבנות כזו לא נראתה בקהילות היהודיות הספרדיות האחרות אפילו במחצית המאה ה-19. ב-1847 באיזמיר, למשל, נוצלו למעשה היהודים העניים בידי עשירי העיר. יהודים שהתרוששו עברו התעללות כה קשה בידי בני דתם העשירים, ש-80 משפחות עניות המירו את דתן לדת הפרוטסטנטית וכ-2,000 משפחות נוספות איימו ללכת בעקבותיהן.

צדקה בהיקף נרחב מעידה, שוב, על חוזקה של התרבות היהודית-ספרדית בקהילה. התוכחות לעזרה לעניים הייתה חלק חשוב בעקרונות המוסר היהודיים עוד מתקופת הנביאים. אגדות-עם יהודיות-ספרדיות הדגישו גם הן את חשיבות העזרה לעניים, ב-*Konseja* אחת ממונסטיר מסופר על עשיר קמצן שהלך לעולמו והביא אתו את כספו אל העולם הבא שם הוא גילה שהוא חסר כל ערך והאיש סבל מחרפת רעב. "הוא הופיע לצאצאיו, בחלומם, והנחה אותם לחלק את שארית הונו לעניים כי נוכח לדעת שאי מתן צדקה כשאתה עוד חי, גורם לתנאים בלתי-נסבלים לאחר מותך."

מסורת על סף שינוי

בין 1839 ל-1863 היו הספרדים במונסטיר מאוחדים בשיתוף של שפתם, של התרבות העממית שלהם, של אופיים ושל האמונה היהודית, מנהגיהם, השכלתם ומקום מגוריהם. כל אחד מהמרכיבים האלה חיזק את הלכידות התרבותית ותמך בחיים המסורתיים. העדפה זו של המסורת, בשילוב עם חוסר העניין של העות'מניים לאכוף אמצעי רפורמה על יהודי האימפריה, גרם לדחיקתם לפינה של המאמצים להביא להתמערבות. את הכוחות האלה לא ניתן היה לעכב עד אין סוף, ובלתי נמנע היה שגם יהודי מונסטיר, כשאר היהודים באימפריה העות'מנית, יאמצו בהדרגה, מנהגים אירופיים. מה שלא ניתן היה לצפות זה שמונסטיר, בעלת המסורת העמוקה כל כך, תתגלה כפורצת דרך במגמת השינוי הזה. זה מה שקרה אחרי ששליטתה הבלעדית של המסורת על החיים היהודיים במונסטיר הגיעה לסופה המוקדם, הפתאומי, והדרמטי, עם השריפה של 1863.